

Юрій КОСТЕНКО,
Надзвичайний і Повноважний Посол

РАДІОЛОГІЧНА ЗБРОЯ (З ІСТОРІЇ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ЇЇ ЗАБОРОНУ)

Анотація. Статтю присвячено історії переговорів про заборону ядерної зброї. У 1948 році Комісія ООН зі звичайних озброєнь визначила радіологічну зброю як засіб масового знищення людей. Деякі країни висували пропозиції щодо заборони радіологічної зброї на міжнародному рівні як потенційно небезпечної для життя людей і навколишнього середовища вже із 60-х років минулого століття. У 1977–1979 роках було ухвалено договір про заборону радіологічної зброї на основі розробленого проєкту на двосторонніх радянсько-американських переговорах у Женеві. Це могло стати важливим стимулом для підготовки нових заходів у галузі обмеження гонки озброєнь. Ретельна підготовка тексту майбутнього договору, яку здійснили делегації СРСР і США, давала підставу сподіватися, що остаточне його узгодження в Комітеті з роззброєння не потребуватиме багато часу. Але реальність виявилася іншою. У грудні 1979 року було розпочато війну в Афганістані. У відповідь на агресію СРСР проти афганського народу США вжили цілого комплексу заходів, серед яких була відмова від двосторонніх переговорів із заборони радіологічної зброї.

Ключові слова: радіологічна зброя, Конференція з роззброєння, історія української дипломатії, США, Женева, СРСР.

У 1948 році Комісія ООН зі звичайних озброєнь визначила радіологічну зброю як засіб масового знищення людей. На щастя, історія не знає прикладів її застосування у воєнних діях, хоча методика створення й використання «брудної бомби», до складу якої входили б підрильний пристрій і високорадіоактивні відходи, передбачені для розпилювання з метою враження людей, тривалого забруднення території та об'єктів супротивника, активно опрацьовували в 50-х роках минулого століття, у період ядерного протистояння між СРСР і США. Як свідчить учасник тих подій, полковник у відставці В. Василець, тоді в Радянському Союзі вели дослідницькі й експериментально-конструкторські роботи зі створення ракетної та бомбової радіологічної зброї. Як бойове спорядження головних частин ракет і на-

ливних авіабомб було передбачено використовувати радіоактивні відходи атомної промисловості, розчинені в хімічно активних кислотах. Такі роботи проводили в 1953–1958 роках на Семипалатинському полігоні під керівництвом відомого дослідника космічного простору С. Корольова. Як вважає В. Василець, їх було припинено з двох причин: сумнівності бойової ефективності радіоактивних речовин, а також небезпеки радіоактивного ураження особового складу під час підготовки зразків радіологічної зброї до застосування й транспортування їх на борту літака [1]. За свідченнями ЗМІ, такі дослідження проводили і в інших країнах, зокрема в Ізраїлі.

Пропозиції щодо заборони на міжнародному рівні радіологічної зброї як потенційно небезпечної для життя людей і навколишнього середовища деякі країни висували ще із 60-х років минулого століття. У 1962 році Радянський Союз запропонував заборонити її як один із видів зброї масового враження в проєкті договору про загальне й повне роззброєння. У 1967 та 1968 роках делегація Мальти була автором документів ООН щодо заборони цієї зброї. У резолюції 2602 (XXIV) Наради Комітету з роззброєння, яку 1969 року ухвалила Генеральна Асамблея ООН, поміж іншого, було рекомендовано розглянути необхідність в ефективних методах контролю, спрямованих проти застосування засобів радіологічної війни, яку ведуть незалежно від ядерних вибухів. Наступного, 1970-го, року до доповіді цього провідного органу з ведення переговорів у сфері роззброєння на пропозицію Нідерландів було додано положення про те, що застосування радіологічної зброї можливе тільки теоретично, на практиці ж воно мало ймовірно, а отже, подальше обговорення заходів із її заборони є недоцільним.

Минуло п'ять років, і дискусії щодо радіологічної зброї було відновлено в контексті розглядання пропозиції СРСР про заборону нових видів і систем зброї масового знищення. Чергова сесія Генеральної Асамблеї ООН ухвалила резолюцію 3465 (XXX) від 11 грудня 1975 року, якою просила Наряду Комітету з роззброєння якнайшвидше залучити кваліфікованих урядових експертів і взятися до узгодження міжнародної домовленості на основі радянського проєкту угоди про заборону розроблення, виробництва й накопичування хімічної та бактеріологічної зброї. До речі, співавторкою проєкту цієї резолюції ООН була й Україна [2]. Детальне обговорення такого питання в ООН і в Нараді Комітету з роззброєння в Женеві, зокрема за участю експертів, поміж яких були представники західних держав (США, Великої Британії, ФРН, Італії тощо), засвідчило, що реальна перспектива мати конструктивний діалог є лише щодо радіологічних засобів ведення війни невибухового типу. Тому доволі очікуваною стала пропозиція представника США в Першому комітеті Генеральної Асамблеї ООН 18 листопада 1976 року концентруватися в Женеві над розробленням угоди із заборони радіологічної зброї.

Відповідно до домовленості між урядами СРСР та США з травня 1977 року делегації цих двох країн, представлених на засіданнях Наради Комітету з роззброєння, започаткували консультації з питань заборони розроблення й виробництва нових видів і систем зброї масового знищення. Саме в межах цих консультацій було всебічно розглянуто питання заборони радіологічної зброї. У 1977–1979 роках проведено вісім раундів, що спочатку фігурували як радянсько-американські консультації, а від четвертого раунду (лютий – травень 1978 року) – переговори між делегаціями СРСР та США про заборону нових видів і систем зброї масового знищення (й у цьому контексті – про заборону радіологічної зброї). Делегації очолювали відповідно послы В. Лихачов, В. Ізраєлян та Р. Бакгайм, А. Фішер. До складу радянської делегації належали, окрім дипломатів, представники Міноборони, Академії наук. Приблизно аналогічне представництво було й у делегації США: працівники Агентства з контролю за озброєннями та роззброєнням, Міноборони, Міненергетики, Агентства з досліджень у галузі енергії й розвитку.

У нашій статті «Хімічні кульбіти Кремля (з історії переговорів про заборону хімічної зброї)», опублікованій у попередньому 20-му випуску щорічника «Україна дипломатична», уже детально описано, як у 70–80-х роках минулого століття до участі в роботі радянських делегацій у Комітеті з роззброєння та двосторонніх радянсько-американських переговорах залучали дипломатів МЗС України [3]. Крім автора цієї статті, тоді першого секретаря відділу міжнародних організацій МЗС, у двосторонніх переговорах із заборони радіологічної зброї брав участь і радник цього відділу М. Білоусов.

Основною формою переговорного процесу були пленарні засідання, що їх проводили по черзі в американському й радянському постійних представництвах при Європейському відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, на яких дискусії зазвичай вели очільники делегацій. Інколи до виступів запрошували експертів, зокрема академіка А. Фокіна й представника Агентства з досліджень в галузі енергії та розвитку Р. Даффа. Протягом третього раунду консультацій 12 серпня 1977 року для обговорення окремих другорядних питань було створено робочу групу на чолі із заступниками голів делегацій Б. Красуліним та А. Тарінтайном. Обмін думками на кожному засіданні делегацій обов'язково фіксували, майже дослівно, у протоколах, де висловлювання викладали в третій особі (наприклад, «В.І. Лихачов каже [...]»). На цю форму протоколювання радянсько-американських переговорів із питань заборони нових видів зброї масового знищення у своїй статті «Поле битви – стіл переговорів» звертав увагу доктор історичних наук, професор М. Білоусов [4]. До протоколів додавали тексти виступів керівників делегацій, представлених документів.

Із перших засідань двосторонніх консультацій радянська делегація всіляко прагнула втягнути своїх партнерів у предметне обговорення й навіть роботу над формулюваннями свого запропонованого проєкту угоди про всеохопну заборону нових видів і систем зброї масового знищення. Реагуючи на окремі заяви радянської делегації щодо потенційно небезпечних видів нової зброї, американська сторона водночас послідовно схилялася до необхідності концентрувати переговорний процес на тематичі радіологічної зброї, представляла свої конкретні міркування щодо шляхів її заборони. Самі американці справедливо не вважали радіологічну зброю якимсь новим видом зброї масового враження, оскільки вона була відома ще з 1948 року. Треба визнати, як це засвідчив початковий етап двосторонніх консультацій, що американська делегація продемонструвала ґрунтовніший підхід до визначення як предмета заборони, так і шляхів її реалізації. Так, виступаючи на засіданні 10 травня 1977 року, голова американської делегації Р. Бакгайм, серед іншого, зазначав: «США не мають ніяких військових інтересів, пов'язаних із радіологічною зброєю. Але Сполучені Штати розуміють, що використання в зброї радіоактивних матеріалів може спричинити масове ураження [...] Окрім військового використання радіологічної зброї, суттєво небезпечнішим, можливо, є потрапляння радіоактивних матеріалів до рук терористів чи інших груп і перетворення відходів мирного виробництва на “брудну” зброю».

Щодо предмета охоплення положеннями майбутньої угоди керівник американської делегації твердив, що «забороні не підлягає утворення й розсіювання радіоактивних матеріалів, які виникають унаслідок ядерного вибуху [...] Будь-яка угода про заборону радіологічної зброї не має перешкоджати легальному військовому використанню радіоактивних матеріалів в інших цілях, окрім радіологічної зброї. Наприклад, не заборонено використання невеликих кількостей радіологічних матеріалів у військовій електроніці чи іншому обладнанні, а також використання радіологічних матеріалів у системах ядерних двигунів».

Водночас і радянська делегація вже на перших зустрічах зробила внесок у розуміння того, які саме види діяльності треба було б охопити заборонаю. Якщо американська сторона вела мову про заборону лише застосування радіоактивних речовин як радіологічної зброї, то радянська запропонувала ширший підхід – заборонити її розроблення й виробництво. Виступаючи на черговому засіданні другого раунду консультацій 11 травня 1977 року, посол В. Лихачов сказав: «Заборона застосування того чи іншого виду зброї є, як відомо з міжнародної практики, заходом, так би мовити, первинним. Найповніше й гарантовано можна унеможливити застосування зброї лише в тому разі, якщо її не буде в арсеналах держав. Отже, щодо нової зброї цим повним заходом була б заборона її розроблення й виробництва».

Найрезультативнішим виявився третій раунд зустрічей делегацій СРСР і США з метою продовжити переговори про заборону нових видів і систем зброї масового знищення, що тривав із 2 по 29 серпня 1977 року. Як було зазначено в комюніке про результати таких зустрічей, опублікованому в московській газеті «Правда», «В ходе переговоров, проходивших в деловой и конструктивной атмосфере, имел место обмен мнениями по основным аспектам этой проблемы. Были изложены альтернативные подходы к решению этой проблемы. Подробно обсуждался вопрос о соглашении о запрещении радиологического оружия» [5]. Варто роз'яснити, що розуміли під «альтернативними підходами» розв'язання такої проблеми. Радянська делегація, відповідно до чинних інструкцій, на цьому раунді двосторонніх консультацій (як, до речі, на більшості інших раундів переговорів) майже половину часу присвятила роз'ясненню свого бачення шляхів заборони нових видів і систем зброї масового знищення. Саме цими днями, у серпні 1977 року, СРСР подав на розгляд міжнародного співтовариства уточнений проект угоди про заборону таких нових видів і систем зброї, що, за твердженням його авторів, «враховував результати дискусій» у женеvській нараді Комітету з роззброєння, був «компромісним» і «мав за мету прискорити позитивне завершення переговорів» [6]. Проте було цілком зрозуміло, що цей «компромісний» проект передусім мав пропагандистське, антиамериканське спрямування. Цікаво, що цього фактично й не приховували «борці за мир», які наприкінці 1970-х років розгорнули в багатьох країнах світу широку й галасливу кампанію проти «спроб мілітаристських кіл домогтися виробництва нейтронної зброї й оснащення нею військ НАТО в Європі. Ініціаторами цих спроб, твердили радянські пропагандисти, є кола, що належать до військово-промислового комплексу США та бачать у новій зброї засіб посилення свого впливу, зокрема на європейському континенті, й додатковий імпульс для гонки озброєнь» [7]. Водночас не слід забувати, що, подаючи на засіданнях Наради Комітету з роззброєння свої пропозиції з цього питання, радянська делегація одним із чотирьох можливих напрямів створення нової зброї масового знищення назвала технічні засоби радіаційного враження. Вони ґрунтуються на використанні заряджених або нейтральних часток впливу на біологічні об'єкти (схожою з такими засобами є нейтронна бомба, частина енергії вибуху якої вивільняється як радіація невидимих нейтронів) [8]. Зіставляючи такі факти, можна зробити висновок: навряд чи хто сподівався, що за таких, дуже далеких від справжньої боротьби за мир і реального роззброєння, пропагандистських трюків, зазначена вище «компромісна» пропозиція СРСР дістане розуміння широкого кола провідних держав світу.

Тема, яку порушила радянська делегація, – заборони нейтронної зброї чи, як її називали в американській пресі, зброї підвищеної радіації та зниженої вибухової дії, суттєво отруїла ділову й конструктивну атмосферу четвертого (27 серпня – 25 жовтня 1977 року) та п'ятого (6 лютого – 4 травня 1978 року) раундів переговорів. Чудово розуміючи всі негативні наслідки для ефективної співпраці між СРСР і США на різних напрямках роззброєння, на четвертому засіданні четвертого раунду переговорів 6 жовтня 1977 року делегація СРСР висунула на розгляд партнерів проєкт конвенції про заборону розроблення, виробництва, накопичення й застосування радіологічної зброї, у пункті другому статті II якого для цілей цієї угоди термін «радіологічна зброя» поширено на нейтронну зброю. Цей специфічний вид ядерної зброї було згадано також в одному з пунктів преамбули проєкту конвенції та статті III, де йшлося про застосування джерел нейтронного випромінювання в мирних цілях. Відпрацьовуючи затверджені в Москві інструкції, радянський представник мало задумувався над тим, що його твердження були позбавлені будь-якого сенсу чи логіки. Часом здавалося, що радянська делегація в коментарях за тематикою заборони нейтронної зброї свідомо переходила на інший, швидше демагогічний рівень спілкування з партнерами. У своїй заяві від 6 жовтня 1977 року посол В. Лихачов твердив: «Отже, ідучи назустріч американській стороні й задля досягнення згоди, СРСР готовий прийняти пропозицію США спеціально обумовити у визначенні радіологічної зброї, що воно не поширюється на ядерну зброю вибухової дії. Водночас Радянський Союз, враховуючи й поділяючи широке міжнародне засудження створення ядерної нейтронної зброї та беручи до уваги схожість уражальної дії цієї зброї та радіологічної, вважає, що конвенція, розроблення якої триває, також мусить поширюватись і на ядерну нейтронну зброю». І на наступному засіданні, 11 жовтня 1977 року, радянський представник неодноразово вдавався до журналістсько-патетичної риторики щодо необхідності «в інтересах усіх народів поставити на шляху створення й розповсюдження ядерної нейтронної зброї надійний бар'єр, поки не пізно», «народи миру не хочуть і не дозволять себе заспокоїти спробами применшити нелюдську сутність цієї зброї та небезпеку для справи миру її появи та розповсюдження».

Цілком передбачуваною була реакція на таку пропозицію американської сторони. На цьому ж засіданні 6 жовтня 1977 року посол А. Фішер, заслухавши виступ радянської делегації, із розчаруванням, хоча й доволі дипломатично, заявив, що після такої заяви «з питання про заборону радіологічної зброї у сторін протягом тривалого часу, можливо, не буде роботи». Він намагався пояснити: «[...] те, про що в газетах говорять як про нейтронну боеголовку, є ядерним вибуховим пристроєм, не винайденим

ні на яких нових наукових принципах. Це невеликий термоядерний засіб, усі наслідки якого є такими самими, як і від звичайного термоядерного вибуху, щоправда, в інших пропорціях. Загальний рівень радіації, вивільненої одним пристроєм підвищеної радіації, у багато, багато разів менший, ніж той рівень, до якого призвів вибух 50-мегатонної бомби Радянського Союзу в 1961 році [...]». Йому невтямки, чому радянська пропозиція не забороняє 50-мегатонні боеголовки, оскільки всі вони породжують значно більше радіоактивних випромінювань, ніж т. зв. нейтронна бомба. На наступному засіданні 11 жовтня 1977 року посол А. Фішер заявив: «Уряд США абсолютно твердо відхиляє радянську пропозицію щодо додання зброї підвищеної радіації до рамок конвенції, яку нині розглядають».

Розуміючи, що ув'язування нейтронної зброї із радіологічною фактично блокують розроблення спільної ініціативи з питання заборони цього виду зброї масового знищення, радянська делегація на наступному, п'ятому, раунді переговорів робить такий крок. Керівник делегації В. Лихачов 8 лютого 1978 року заявляє: «Керуючись прагненням позбавити людство від розвитку нової, надзвичайно небезпечної віхи гонки озброєнь, Радянський Союз, виявляючи готовність продовжити роботу над завершенням конвенції про заборону радіологічної зброї, одночасно пропонує окремо на двосторонній основі спільно зі США розробити проект міжнародної конвенції про заборону виробництва, нагромадження, розгортання й застосування ядерної нейтронної зброї». На цьому ж засіданні радянська делегація вручила своїм партнерам проект такої конвенції та зняла зі свого проекту про заборону радіологічної зброї всі згадки про нейтронну зброю. Американський посол, жартуючи, зазначив, що «не збирається виходити з кімнати, коли використовуватимуть термін “ядерна нейтронна зброя”, адже кожна сторона має повне право говорити про те, що вважає за необхідне». Воднораз він підтвердив, що не може розглядати питання заборони нейтронної зброї предметом двосторонніх переговорів.

Слід зауважити, що навіть після таких однозначних заяв своїх партнерів із переговорів радянська делегація і далі, зокрема й під час шостого їх раунду (19 липня – 8 вересня 1977 року), наполягала на розгляданні паралельно із заборною радіологічної зброї ще й заборону ядерної нейтронної.

Але повернімося до того, як формувалися позиції сторін щодо питання про заборону радіологічної зброї. Позитивним результатом третього раунду консультацій стало те, що сторони домовилися про доцільність представлення в майбутньому на розгляд женеvської Наради Комітету з роззброєння спільної ініціативи про заборону такої потенційно небезпечної зброї масового враження. За дорученням уряду радянська делегація на третьому засіданні цього третього раунду консультацій внесла на розгляд

проект угоди про заборону розробки, виробництва, нагромадження й застосування радіологічної зброї. Безперечно, оформлені в договірно-правовій формі положення майбутньої угоди сприяли активній роботі з їх детального обговорення й узгодження конкретних формулювань. Водночас американська делегація пропонувала, щоб узгоджені між двома сторонами тексти положень майбутньої угоди подавали не в договірно-правовій формі, а як окремі її елементи. Заразом делегати роз'яснювали, що в такий спосіб можна було б уникнути постійної критики багатьох інших членів Наради Комітету з роззброєння, передусім представників країн, які розвиваються, щодо нав'язування думки наддержав іншим. Саме тому американська делегація під час третього раунду консультацій представила 10 ілюстративних елементів, що загалом відповідали положенням документа, який подав СРСР. Забігаючи наперед, зазначимо, що спільну ініціативу двох держав із цього питання було представлено на розгляд міжнародного співтовариства у формі елементів, а не завершеного тексту угоди. Варто також сказати, що тексти майбутньої угоди були далеко не класично літературними, важкими для розуміння пересічних громадян. Але для учасників переговорів найважливішою була не форма, а чітко визначений зміст зобов'язань, які брали на себе держави.

Роботу над текстом майбутньої ініціативи було розпочато з назви документа. На засіданні 10 серпня 1977 року американська делегація запропонувала назвати цей міжнародно-правовий акт не угодою, а конвенцією. «Це пов'язано з тим, – твердив посол А. Фішер, – що відповідно до конституції США конвенція має рівну юридичну силу з договором, а це вимагає ратифікування в Сенаті США. Якщо ж такий акт буде названо угодою, то американські сенатори можуть подумати, буцім тут ідеться про те, щоб обійти законодавчу владу й обмежитися лише схваленням її в американському уряді».

Делегації швидко узгодили положення майбутньої конвенції щодо обсягу заборони. На дев'ятому засіданні третього раунду консультацій США прийняли пропозицію партнерів, аби документ виходив за межі лише зобов'язання не застосовувати радіологічну зброю. Було домовлено, що конвенція має містити положення про заборону її розроблення, виробництва, нагромадження, придбання, а також володіння нею. Поза законом мала бути допомога, заохочення, спонукання будь-якої іншої держави до здійснення забороненої діяльності.

Зафіксовано було й основні параметри визначення радіологічної зброї як будь-якої зброї, обладнання, пристрою, матеріалу чи засобу їх доставки, що не є ядерним вибуховим пристроєм і чия вражальна дія заснована на радіоактивному випромінюванні. Спільним було розуміння того, що положення майбутньої конвенції не перешкоджатимуть використанню джерел радіоактивного випромінювання в мирних цілях.

Було розпочато узгодження положень майбутнього документа щодо контролю за виконанням зобов'язань, які взяли на себе країни. Радянська делегація у своєму проекті угоди передбачала обов'язок держав ужити будь-яких заходів, які вони вважали б за потрібне, із заборони та запобігання діяльності, що суперечить цілям конвенції. Держави-учасниці зобов'язалися б консультуватися й співпрацювати в разі виникнення питань щодо сумлінного виконання її положень, мали би право подати скаргу до Ради Безпеки ООН, якби виникла обґрунтована підозра в порушенні зобов'язань. Сполучені Штати пішли значно далі й запропонували створити консультативний комітет експертів для розв'язання будь-яких питань, які б могли бути пов'язані з додержанням із боку держав-учасниць положень конвенції, зокрема з проведенням, за потреби, розслідувань, інспекцій на місці фактів можливого їх порушення. Ідея створення консультативного комітету експертів не була новою. Такий механізм взаємодії держав із метою додержання взятих на себе зобов'язань було успішно реалізовано в тексті Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище.

Поступово, із раунду в раунд, як-от навесні й улітку 1979 року, сторони переговорів досягли спільного розуміння положень майбутньої конвенції. Було узгоджено текст елементу про те, що зобов'язання держав – згідно з угодою про заборону радіологічної зброї – не звільняють її учасників од уже чинних міжнародно-правових обов'язків, наприклад, за Договором про нерозповсюдження ядерної зброї та Женевським протоколом 1925 року про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів. Узгоджено також елемент майбутньої конвенції, що передбачав зобов'язання держав ужити заходів із запобігання втраті радіологічних матеріалів та заборону й попередження перенаправлення таких матеріалів для цілей створення радіологічної зброї.

Тривалі дискусії точилися навколо положень щодо предмета заборони згідно з майбутньою конвенцією. Це стосувалося, до прикладу, досягнення спільної позиції щодо того, що заборона має поширюватися на будь-який технічний засіб, зокрема зброю чи обладнання, радіоактивний матеріал, спеціально призначений для ураження радіоактивним випромінюванням. Часто обговорення було доволі технічним, для кращого розуміння позицій сторін наводили конкретні гіпотетичні приклади. На восьмому засіданні шостого раунду переговорів 30 серпня 1978 року під час обговорення питання, які саме радіоактивні матеріали можна було б уважати радіологічною зброєю, посол А. Фішер розмірковував: «Уявімо собі: матеріали, які виробляє ядерний енергетичний реактор, виймають із цього реактора, перетворюють у рідинний стан за допомогою розчинників, котрі зазвичай застосовують для видалення відходів із реактора; тоді ці матеріали тран-

спортують у контейнері, що зазвичай використовують для перевезення матеріалів од реактора; виймають із цього контейнера, використовуючи те саме обладнання, яке звичайно застосовують у процесі видалення відходів реактора, – із тим лише винятком, що замість скидати їх у спеціальні підземні сховища, ці матеріали викидають у прикордонну річку або ж на територію сусідньої держави з метою нанесення шкоди, ураження чи завдання збитку. Це один із видів діяльності, який США прагнуть заборонити відповідно до свого елемента 3 [...] Американська делегація хотіла б запитати делегацію СРСР, чому має бути виняток, коли матеріали відходів є не продуктом мирного реактора, а реактора, який призначено чи використовують для воєнних цілей, як, наприклад, енергетичний реактор, що перебуває в підпорядкуванні військових».

Проте під час переговорів делегації концентрувались і на політичних питаннях. Уже було згадано суто пропагандистські демарші радянської сторони щодо нейтронної зброї. У контексті підготовки конвенції про заборону радіологічної зброї, як це було й на радянсько-американських переговорах із заборони хімічної зброї, питання контролю за виконанням зобов'язань держав було політизовано. Радянська делегація погодилася на створення для цих цілей консультативного комітету експертів, зробила додаток до угоди про основні функції й процедури його роботи, але категорично заперечила можливість через консультативний комітет з'ясувати фактичний стан справ на місці в разі виникнення сумнівів у сумлінності виконання цих зобов'язань. Намагаючись переконати своїх партнерів із переговорів у доцільності проведення інспекцій на місці для неупередженого розв'язання будь-яких суперечок, на п'ятому засіданні п'ятого раунду 22 лютого 1978 року американська делегація запропонувала, щоби запит на проведення таких інспекцій могли б робити держави-учасниці, а не консультативний комітет експертів. Але радянська сторона тоді ще не була готова до таких принципово важливих рішень. Минуть роки, й у часи перебудови Радянський Союз дасть згоду на включення до міжнародно-правових документів зобов'язувальних заходів контролю – від проведення інспекцій на місці на основі добровільності до обов'язкових постійних. Згодом відвертішими в оцінках та судженнях ставатимуть і безпосередні учасники цих переговорів. Так, наприкінці 80-х років минулого століття очільник делегації СРСР на радянсько-американських переговорах із заборони хімічної та радіологічної зброї посол В. Ізраєлян у своїй праці з історії багатосторонньої дипломатії «Дипломати лицом к лицу» писав: «[...] предлагавшиеся нами в 70-е – первой половине 80-х годов некоторые проекты соглашений по вопросам разоружения содержали такие положения о контроле, которые никак не обеспечивали уверенности участников будущего соглашения в том, что оно будет выполняться.

Допустить, что на основе таких положений можно будет договориться с США, другими западными странами, являвшимися нашими основными партнерами по переговорам, не было никаких оснований» [9].

19 червня 1979 року в Женеві було розпочато восьмий, завершальний, раунд переговорів. Виступаючи на першому його засіданні, посол В. Ізраелян, серед іншого, говорив: «Робоча перерва між раундами переговорів пройшла доволі плідно. Делегації обох сторін доклали зусиль до того, щоби розв'язати неузгоджені питання, які ще залишалися. Відбувся конструктивний обмін думками через дипломатичні канали. Усе це дає змогу вважати, що ми в ділових умовах завершимо переговори та з честю зможемо виконати доручення, яке дало нам вище керівництво наших країн у Відні». Варто звернути увагу на слова радянського посла про те, що на завершальному етапі цих переговорів було використано дипломатичні канали. Тобто узгодження деяких елементів спільної ініціативи відбувалося й шляхом дипломатичного листування між Москвою і Вашингтоном.

10 липня 1979 року, понад сорок років тому, делегації СРСР і США представили в Комітеті з роззброєння результат своєї дворічної праці – спільну пропозицію щодо основних елементів договору про заборону розроблення, виробництва, нагромадження й застосування радіологічної зброї. Як бачимо, спільна ініціатива мала назву не угоди чи конвенції, а договору. Саме так його було названо в підсумковому комюніке голів держав СРСР і США, які напередодні цієї дати підписали у Відні договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь другого етапу, що увійшов до історії як ОСО-2. Пропозиція складалася з 13 елементів й одного додатку до них. Вона охоплювала визначення такої зброї; зобов'язання учасників не вдаватися до дій, зазначених у назві проекту договору; положення щодо непередання радіологічної зброї та мирного використання радіологічних випромінювань; заходи із запобігання втраті радіологічних матеріалів; підтвердження чинних норм міжнародного права; механізм перевірки додержання взятих на себе зобов'язань і контролю. Заключні положення проекту договору, а це чотири елементи, були типовими для такого типу угод. Зокрема, елемент 10 передбачав, що цей договір – безстроковий. Проте було зазначено право кожного учасника, у межах реалізування свого державного суверенітету, вийти з договору, якщо буде визнано загрозу його вищим інтересам через виняткові обставини, пов'язані з виконанням положень такої угоди. Додаток до договору з п'яти пунктів стосувався функцій і процедури роботи консультативного комітету експертів.

Представляючи проект договору у формі його елементів, делегації СРСР і США виступили з ідентичними заявами: «[...] жодні зобов'язання, які взяли на себе держави в договорі, що додається, не буде витлумачено як

такі, що поширюються на використання радіоактивних матеріалів або ж будь-яких джерел радіоактивних випромінювань, за винятком такого використання, яке учасники цього договору зобов'язалися не здійснювати відповідно до договору». Делегації представили цей доволі складний текст окремо, а не як окремий елемент, аби ще раз наголосити – майбутній договір не матиме на меті будь-якого втручання в мирну чи дозволена військову діяльність із використанням радіоактивних матеріалів.

Міжнародне співтовариство схвально зустріло внесення спільної радянсько-американської пропозиції щодо основних елементів договору про заборону радіологічної зброї. Своє задоволення із цього приводу висловила Генеральна Асамблея ООН, ухваливши 29 листопада 1978 року резолюцію A/34/728, співавторкою якої була й Україна [10].

Ретельна підготовка тексту майбутнього договору, яку здійснили делегації СРСР і США, давала підставу сподіватися, що остаточне його узгодження в Комітеті з роззброєння не потребуватиме багато часу. Але реальність виявилася іншою. У грудні 1979 року було розпочато війну в Афганістані. У відповідь на агресію СРСР проти афганського народу США вжили цілого комплексу заходів, серед яких була відмова від двосторонніх переговорів із заборони хімічної зброї, від взаємодії з радянською делегацією в Комітеті з роззброєння із широкого кола питань, зокрема з того, де ще вчора вони були партнерами – заборони радіологічної зброї.

З іншого боку, обговорення цієї теми в межах спеціальної робочої групи Комітету з роззброєння вже 1980 року засвідчило відмінності між підходами окремих країн, зокрема до визначення радіологічної зброї, ролі й сфери дії договору, процедур перевірки. Делегації Швеції, Єгипту, Пакистану, наприклад, вважали, що визначення радіологічної зброї має охоплювати також ядерну зброю, хоча, як добре відомо, радіоактивні опади є лише одним із параметрів її вражальної дії. Тож їхню мотивацію можна зрозуміти. Дві провідні ядерні держави пропонували поставити поза законом гіпотетично небезпечну зброю масового знищення, проте досі зробили явно недостатньо для заборони найбільш руйнівної ядерної зброї. Цілком логічною була й позиція деяких країн – не учасниць Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, які не сприймали положень представленого проекту щодо необхідності дотримання норм цієї важливої міжнародної угоди. На сесії Комітету з роззброєння 1981 року Швеція офіційно запропонувала ув'язати розроблення договору про заборону радіологічної зброї з питанням про запобігання можливості вивільнення радіоактивних матеріалів унаслідок руйнування ядерних об'єктів. Така пропозиція значно розширювала сферу дії запропонованого проекту договору, фактично підривала його основу. Однак позитивних результатів досягти не вдалося, попри численні спроби знайти консенсусні рішення, розроблення десятків офіційних документів,

глибоких дискусій у створеному в Комітеті з роззброєння спеціальному комітеті з двома підкомітетами: одним – з узгодження тексту договору про заборону радіологічної зброї; другим – щодо безпечного розвитку ядерної енергетики й захисту ядерних об'єктів від нападу. У 1989 році посол В. Ізраєлян у вже згадуваній тут праці з історії багатосторонньої дипломатії із жалем констатував, що взаємоприйнятних формулювань так і не було знайдено, незважаючи на наявність узгодженої спільної радянсько-американської пропозиції про основні елементи договору щодо заборони радіологічної зброї [11]. У червні 1996 року Україна стала членом Конференції з роззброєння (так у 1984 році було названо Комітет із роззброєння) і відтоді бере участь у розгляді незмінного вже протягом десятиліть пункту «Нові види зброї масового знищення та нові системи такої зброї, радіологічна зброя» порядку денного цього органу. Однією з непереборних проблем для досягнення, врешті-решт, домовленостей із цього питання залишається жорстка лінія противників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, які прагнуть підірвати встановлений у 1968 році режим її нерозповсюдження, пропонуючи сумнівні положення угоди із заборони радіологічної зброї [12].

Події останніх десятиліть, зокрема аварії в українському Чорнобилі та японській Фукусімі, є красномовними прикладами того, якими масштабними можуть бути руйнівні наслідки непередбачуваного вивільнення радіоактивних матеріалів, як треба пильнувати безпечний розвиток ядерної енергетики. Важливим кроком у цьому напрямі стало набрання чинності в 1987 році Конвенції про фізичний захист ядерних матеріалів, насамперед тих, які використовують у мирних цілях і які перебувають у процесі міжнародного перевезення. 5 травня 1993 року Верховна Рада України ухвалила постанову про приєднання нашої країни до цього міжнародно-правового акту [13]. Але не зникла й загроза ядерного чи радіологічного тероризму. За даними МАГАТЕ, придатні для виготовлення «брудної бомби» радіоактивні матеріали можна знайти на територіях понад 100 країн. Експерти цієї впливової міжнародної організації твердять, що крім збитку від звичайного вибуху, наслідком якого є розсіювання радіоактивних матеріалів, «брудні бомби» не мають значущої радіаційної дії. Їхня шкода для здоров'я полягає в стресі, страху, паніці та інших психогенних ефектах. Як твердить Н. Сімак, «із середини 1960-х років протягом двох десятиліть у Європі та США сталося близько 150 інцидентів, пов'язаних із незаконним обігом ядерних матеріалів, що спричинили підвищення рівня ядерної загрози. У це число ввійшли крадіжка й контрабанда різних ядерних матеріалів, викрадення й убивства вчених-ядерників, вибухи в районах розміщення ядерних об'єктів, спроби проникнення на них тощо» [14]. На думку багатьох експертів, найреальніша нині загроза ядерного тероризму – це напади на АЕС, ди-

версії на ядерних об'єктах як цивільного, так і військового призначення. І загроза ця глобального масштабу. Адже не варто забувати, що нині 30 країн світу, поміж яких і Україна, мають атомні станції. Хоча досі, на щастя, не було підтверджених випадків використання ядерних матеріалів із боку терористів, але, за повідомленнями ЗМІ, деякі воєнізовані угруповання, зокрема «Аль-Каїда», намагалися їх добути.

На найвищому політичному рівні про ядерний тероризм заговорили 2009 року, коли президент США Барак Обама у своїй промові в Празі представив стратегію з ліквідації цієї потенційної загрози. Він запропонував подальше скорочення наявних ядерних арсеналів, зміцнення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а найголовніше – посилення боротьби з контрабандою радіоактивних матеріалів, які терористи можуть використати для створення зброї [15]. Нині поміж лідерів провідних держав світу побутує переконання, що ядерний тероризм є нагальною загрозою безпеці в глобальному масштабі. Це підтвердив міжнародний саміт із ядерної безпеки, що проходив у Вашингтоні в березні – квітні 2016 року й у роботі якого взяли участь делегації з більш ніж 50 країн. У його підсумковому комюніке, з-поміж іншого, зазначено, що «загроза ядерного та радіологічного тероризму залишається одним із найголовніших викликів міжнародній безпеці, і ця загроза постійно еволюціонує» [16].

Контроль за ядерними матеріалами посилювали й на національному рівні. Із цією метою, не дочекавшись міжнародно-правових визначень радіологічної зброї та домовленостей держав про її заборону, Державний комітет ядерного регулювання України своїм наказом од 8 червня 2004 року «Облік та контроль ядерного матеріалу, фізичний захист ядерних матеріалів і ядерних установок» зафіксував, що під радіологічним «розсіюючим» пристроєм слід розуміти «механізм для розсіювання радіоактивних речовин у довкілля за допомогою вибуху» («брудна бомба») або іншим способом. «Радіологічний розсіюючий пристрій (РПП) – потенційна зброя терористів, застосування якої може мати значні наслідки при використанні високоактивних радіоактивних речовин, як, наприклад, вмісту радіоактивних джерел, що використовуються в техніці, медицині чи науці (америцій-241, каліфорній-252, цезій-137, кобальт-60, іридій-192, стронцій-90, ізотопи плутонію тощо). Радіологічний розсіюючий пристрій не є ядерною зброєю» [17].

Глобальні виклики й надалі хвилюватимуть людство. Хотілося б сподіватися, що про радіологічну зброю наступні покоління дізнаватимуться лише зі спогадів учасників як двосторонніх, так і багатосторонніх переговорів щодо її заборони.

1. *Василец В.* Под руководством Сергея Королева. Как в СССР испытывалось радиологическое оружие в ракетном и бомбовом исполнении // Военно-промышленный курьер. № 6 (172). 2007. Режим доступу: ricolor.org/history/rsv/aft/s_korolev

2. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1971–1975 рр. К., 1981. С. 418–423.
3. *Костенко Ю.* Хімічні кульбіти Кремля (з історії переговорів про заборону хімічної зброї) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. К., 2019. С. 178–179.
4. *Білоусов М.* Поле битви – стіл переговорів // Політика і час. № 10. 1988. С. 55.
5. Правда. Москва. 31 серпня 1977 р.
6. Дипломатия стран социализма. Москва, 1980. С. 238.
7. Там же.
8. Актуальные проблемы разоружения. Москва, 1978. С. 89.
9. *Израэлян В.Л.* Дипломаты лицом к лицу. Москва, 1990. С. 299.
10. Українська РСР на міжнародній арені: зб. документів і матеріалів 1976–1980 рр. К., 1984. С. 343–345.
11. *Израэлян В.Л.* Дипломаты лицом к лицу. С. 276.
12. *Дмитричев Т.Ф.* Женевские форумы переговоров по разоружению 1945–1987. Москва, 1988. С. 171.
13. Україна на міжнародній арені: зб. документів і матеріалів 1991–1995 рр. Кн. 2. К., 1998. С. 383–384.
14. *Сімак Н.В.* «Брудна бомба» як терористична небезпека XXI століття [Електронний ресурс] // Міжвідомча науково-практична конференція «Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи». 24 листопада 2017. Режим доступу: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/4313>
15. *Онищенко Ю.* «Брудна бомба» як зброя терористів: чи реальна ядерна загроза в Європі? [Електронний ресурс] // Європейська правда. 11 березня 2016. Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/03/11/7046071/>
16. *Венкіна К.* Саміт в США: Світові лідери занепокоєні загрозою ядерного тероризму [Електронний ресурс]. 02.04.2016. Режим доступу: <https://p.dw.com/p/11OLc>
17. Облік та контроль ядерного матеріалу, фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок. Тлумачний словник українських термінів. Словники термінів: українсько-англо-російський, русско-украинско-английский, english-russian-ukrainian НП 306.7.086-2004 [Електронний ресурс] // Законодавство України. Режим доступу: <https://cutt.ly/DgmA7UL>

RADIOLOGICAL WEAPONS (EXCERPTS FROM THE HISTORY OF BAN TALKS)

Abstract. The article highlights the history of radiological weapons ban negotiations. In 1948, the United Nations Commission on Conventional Armaments identified radiological weapons as WMD. Since as early as the 1960s, some states have put forward proposals to ban radiological weapons at the international level as potentially threatening human lives and the environment. In 1977 to 1979, a treaty banning radiological weapons was approved on the basis of a draft developed at bilateral Soviet-American negotiations in Geneva, which could have become an important impetus for further actions in limiting the arms race. The careful preparation of the text of the future treaty by the USSR and US delegations raised expectations that its finalisation by the Disarmament Commission would not take much time. The reality, however, was far different. In December 1979, the Afghan war broke out. In response to the Soviet aggression against Afghanistan, the United States took a whole set of measures, including the refusal to continue bilateral talks on the prohibition of radiological weapons.

The author notes that control over radioactive materials was strengthened at the national level, without waiting for an international legal definition of radiological weapons. Political ambitions of a number of countries have prevented the Conference on Disarmament from achieving positive results.

The author emphasises that today nuclear terrorism is regarded by world leaders as an urgent global-scale security threat, as confirmed by the international Nuclear Security Summit in Washington, D.C. in 2016, attended by delegations from over 50 countries.

The author states that the issue of the radiological weapons prohibition remains pending.

Keywords: radiological weapons, Conference on Disarmament, Ukrainian diplomatic history, USA, Geneva, USSR.